

SPOMIN BO ŽIVEL LE, ČE BODO LJUDJE ČUTILI MORALNO DOLŽNOST, DA GA OHRANIJO

(Svet je gledal in molčal: šoa 1933–1945 med vednostjo in brezbržnostjo)

Po srednjeveških izgonih Judov iz slovenskih dežel Koroške, Štajerske in Kranjske med letoma 1496 in 1515 se Judje v sredini 18. stoletja znova v večjem številu naseljujejo v Prekmurju. Judovska skupnost v pokrajini ob Muri je dosegla višek ob koncu 19. stoletja in bila nato tudi v prvih desetletjih 20. stoletja najbolj vplivna in dejavna na celotnem slovenskem ozemlju.² Žal je bila ta kulturno prominentna judovska srenja uničena med drugo svetovno vojno v kontekstu uničenja madžarskih Judov leta 1944 in za nameček so bili po letu 1945 ostanki njenih skromnih ostankov potisnjeni na sam rob zgodovinskega spomina ali iz njega celo povsem izbrisani. Spomin nanje je bledeel in šele v samostojni Sloveniji dobivajo po letu 1990 prekmurski (in ostali slovenski) Judje svoje mesto v zgodovinoisju ter v javnem in zgodovinskem spominu. Ker pa živih prič genocida v Prekmurju ni več, je velika nevarnost, da bo spomin prešel iz »živega spomina« v zgodovinski, kulturni in moralni spomin lokalnega okolja pokrajine ob Muri. Brez osebnih pričevanj tragedija postane oddaljena, abstraktna ali celo predmet zanikanja in manipulacij. Zgodovinska dejstva lahka postanejo tarča relativizacije. Prav zato številne ustanove danes sistematično zbirajo pričevanja, dnevnike, fotografije, filmske posnetke in digitalne arhive in skušajo ohraniti tudi človeško razsežnost tragedije: obraze, imena, glasove, otroške risbe, zadnja pisma. Vprašanje šoe ne zadeva zgolj in samo vprašanj preteklosti. Gre za trajno opozorilo, kako hitro lahko propaganda, sovraštvo, razčlovečenje in molk družbe pripeljejo do katastrofe (novodobne nevarnosti antisemitizma, rasizma, ksenofobije, nacionalizma in totalitarizma).

Ključne besede: šoa, Judje, koncentracijska taborišča, genocid, spomin

¹ **Marjan Toš**, profesor zgodovine in geografije, doktor zgodovinskih znanosti, muzejski svetovalec v pokoju, 2230 Lenart v Slovenskih goricah, marjan.tos@gmail.com

² Po uradnih statističnih podatkih je leta 1921 v Kraljevini SHS živelo 64.159 Judov, od tega na Slovenskem 860. Slovenski Judje so bili vplivni v gospodarskih krogih in razpoznavni tudi po kulturni ustvarjalnosti. Leta 1931 je po podatkih ljudskega štetja v Kraljevini Jugoslaviji na območju Dravske banovine živelo skupaj 820 Judov, od tega največ v Murski Soboti (269) in v Lendavi (207). Večje število Judov je živelo še v Ljubljani (95), v Mariboru (81), na Ptujju (32) in v Celju (30)

I.

Šoa ali holokavst?

Biblijska beseda *šoa* je postala ustaljen hebrejski pojem, zlasti v Evropi in Izrealu, ki označuje holokavst v 40. letih 20. stoletja. Predvsem zaradi teoloških razlogov večina Judov raje uporablja izraz *šoa*, saj z besedo holokavst povezujejo antične grške poganske obrede. Danes se izraz *šoa* uporablja v zgodovinopisju in je zamenjala izraz holokavst. S tem genocidom, najhujšim doslej v zgodovini človeštva, ne pa tudi s prvim,³ se že več kot 80 let ukvarjajo pravniki in zgodovinarji. Prvi v brezupnem in vendarle potrebnem prizadevanju za posvetno pravičnost, kaznovanje zločincev (kolikor jih je še ostalo), drugi pa pri težavnem iskanju celotne resnice v posameznostih. Zgodovinarjem ostaja – kljub številnim študijam in dokumentom, ki so sprva služili ohranjanju sledi in nato prikazovanju dogajanja – naloga, da nam pojasnijo vzroke in namen zločina: je bil holokavst logičen in torej vračunan cilj ideologije antisemitizma in večvrednosti germanstva; je bil sestavina politike moči, premišljeni račun z vštetim premeščanjem prebivalstva, uničenjem določenih populacij kot delom strategije; je bil to od samega začetka Hitlerjev namen ali je bil pomor Judov posledica radikalizacije nacističnega gospostva ali kratko malo rezultat ponujenih možnosti? O dejstvih šoe ni mogoče dvomiti, še vedno pa traja iskanje razlage s stališča človeške morale in razuma.⁴ Šoa predstavlja najradikalnejšo obliko antisemitizma.⁵ Čeprav lahko govorimo o nastavkih genocida že leta 1933, pa je bila uradno sprejeta odločitev o »*dokončni rešitvi*« judovskega vprašanja 20. januarja 1942 na Wanssejski konferenci pri Berlinu. Glavni strateg genocida in motor te konference, na kateri so bila uradno sprejeta in potrjena vsa izhodišča za uničenje evropskih Judov, je bil Reinhard Heydrich, sam projekt dokončne rešitve pa je

³ Armenski genocid leta 1915 je skupno ime za dve obdobji, v katerem je vojska Otomanskega cesarstva na ozemlju današnje vzhodne Turčije pobila in izselila veliko število Armencev, s čimer je na tem ozemlju izumrla zahodna armenščina. Genocid nad Armenci so spremljala množična posilstva žensk, te so tudi prodajali v Damasku in Mosulu kot spolne sužnje muslimanom (podobno, kot zdaj dela zloglasna Islamska država). Po različnih ocenah naj bi umrlo v genocidu od milijona do milijona in pol Armencev. Številni preživeli Armenci so se razkropili po svetu (ZDA, Francija ...).

⁴ Wolfgang Benz, *Holokavst*, str. 107–108. Spremno besedo k slovenski izdaji je napisala dr. Marta Verginella, uvodne misli pa dr. Lev Kreft. Dr. Marta Verginella je v izvrstni študiji opozorila tudi na termina »holokavst« in »šoa« (*sho'ah*). Besedo »holokavst« smo povzeli po latinski obliki *holocaustum*, ki je prevod grškega izraza *holocaustos* (v pridevniški obliki pomeni »v celoti požgano«). Proti temu poimenovanju in na njegovem mestu judovski zgodovinarji uveljavljajo večpomenski biblijski izraz *šo'ah* (uničenje, katastrofa), po katerem vse bolj posega vsa mednarodna znanstvena publicistika.

⁵ Antisemitizem je izraz poznega 19. stoletja, ki označuje protijudovska stališča in dejavnosti. Danes vključuje predsodke proti Judom od starih predkrščanskih časov do sodobnih političnih pregonov.

pri Gestapu vodil Adolf Eichmann. Izraz "končna rešitev" (*Endlösung der Judenfrage*) je nacistični režim uporabljal za načrtno iztrebljanje evropskih Judov. Na njej so Heydrich in drugi visoki nacistični uradniki in voditelji SS⁶ uskladili načrt množičnih deportacij in umorov ter ga predstavili državnim institucijam.

Glavni arhitekti in ključni izvajalci tega genocida so bili:

- **Adolf Hitler:** Kot vrhovni voditelj nacistične Nemčije je bil glavni ideolog in oseba, ki je odobrila izvedbo množičnega uničevanja.⁷
- **Heinrich Himmler:** Vodja SS (Schutzstaffel) in glavni načrtovalec, ki je neposredno nadziral izvajanje načrta ter delovanje uničevalnih taborišč.
- **Reinhard Heydrich:** Himmlerjev namestnik in vodja Glavnega varnostnega urada rajha (RSHA). Bil je neposredni organizator in koordinator "končne rešitve".
- **Adolf Eichmann:** Vodja oddelka za judovska vprašanja znotraj Gestapa. Bil je glavni operativec, odgovoren za logistiko, zbiranje in deportacije Judov iz vse Evrope v taborišča smrti.
- **Odilo Globočnik:** Nacistični uradnik slovenskega rodu, ki je kot vodja operacije *Reinhard* neposredno vodil iztrebljanje Judov in Romov v uničevalnih taboriščih v okupirani Poljski (Treblinka, Sobibor, Belzec).

Nekateri raziskovalci ocenjujejo, da se Hitler ni hotel neposredno vpletati v to usodno odločitev, je pa za začetek organiziranega genocida dal načelno pooblastilo Heydrichu. Po atentatu nanj v Pragi 27. maja 1942, je projekt »*dokončne rešitve*« prešel v roke Heinricha Himmlerja in SS ter njegovih najožjih sodelavcev in nosilnih ideologov rasne politike (Rosenberg, Eichmann). Po mnenju zgodovinarjev je bil uvod v množično pobijanje in iztrebljanje evropskih Judov, še posebej v vzhodnih državah, nasilno delovanje pripadnikov *Einsatzgruppen* takoj po nemškem napadu na Poljsko 1. septembra 1939. Enote je sestavil

⁶ Schutzstaffel (SS) je leta 1925 ustanovil Adolf Hitler za potrebe osebne straže. Pripadnike SS so izšolali za popolno zvestobo in poslušnost ter brezobzirnost do nasprotnikov. Med pododdelki SS sta bila tudi Gestapo in varnostna služba (*Sicherheitsdienst*), ki je skrbela za domačo in tujo obveščevalno varnost. Bojne enote SS so bile elitna bojna skupina, ki se je borila skupaj z oboroženimi silami, vendar neodvisno od njih. Vodila je tudi koncentracijska taborišča. Mednarodno sodišče je po vojni SS uvrstilo med zločinske organizacije.

⁷ Hitlerja na Wanssejski konferenci ni bilo. Tudi njegovega pisnega ukaza o začetku »*dokončne rešitve*« zgodovinarji (še) niso našli. A vse to ga ne odvezuje od odgovornosti za zločine, ki so se v skladu s sklepi te konference dogajali po okupirani Evropi. Za konferenco je vedel in je tudi poznal njene usmeritve.

oddelek SS za posebne operacije. Med napadom na Poljsko septembra 1939 so bile Einsatzgruppen posebne operativne enote varnostne policije in službe SD, ki so delovale kot nacistični odredi smrti. Njihova glavna naloga je bila sistematično odstranjevanje dejanskih in možnih nasprotnikov nacističnega režima ter izvajanje terorja nad civilnim prebivalstvom.⁸ Enote *Einsatzgruppen* so delovala neposredno za prodirajočimi enotami Wehrmachta in aretirale ali usmrtile tisoče intelektualcev, politikov, učiteljev, duhovnikov in judovskih voditeljev. Čeprav so najbolj znane po genocidu nad Judi med kasnejšim napadom na Sovjetsko zvezo, so *Einsatzgruppen* že na Poljskem pobile več deset tisoč civilistov in poljskih vojnih ujetnikov. Med njihovimi žrtvami je bilo tudi veliko Romov. Pred invazijo so pripravili sezname ljudi, ki jih je treba takoj likvidirati. *Einsatzgruppen* so te sezname s pomočjo lokalnih nemških paravojaških enot dosledno izvajale. Te enote so predstavljale predhodnico kasnejšega industrijskega uničevanja judovskega prebivalstva in slovanskih narodov. Enote so dobile ukaz, da naj na novo osvojenih ozemljih očistijo vse sumljive elemente ter postrelijo partijske funkcionarje (komisarje) in vse Jude na državnih in partijskih položajih. Reinhard jim je posebej naročil, da naj netijo pogrome nad Judi. Pripadnikom teh enot so se med nemškim prodiranjem proti vzhodu v Ukrajini pridružili tamkajšnji nacisti in nacionalisti in množično sodelovali pri masovnih pobojih Judov (Babji Jar⁹).

II.

Reševanje judovskega vprašanja v Evropi in na Slovenskem

Kljub temu, da so nacisti učinkovito izvajali množične pomore Judov in pri tem računali na molčečnost zveznikov ter seveda Nemcev, pomori le niso ušli javnosti. Sredi avgusta 1942 je dobro obveščeni madžarski veleposlanik v Berlinu Sztojaj poročal o »*koreniti spremembi tukajšnjega odnosa do urejanja judovskega vprašanja*«. Medtem ko sta kancler Hitler in vrh nacistične stranke v diplomatskem besednjaku zagovarjala stališče, da naj se judovsko vprašanje v okupiranih državah rešuje po koncu vojne, je Hitler dal brezpogojna navodila, da je treba judovsko vprašanje rešiti nemudoma. Himmler je to odločitev sprejel brez

⁸ V okviru akcije *Tannenberg* so te enote množično uničevale pripadnike poljske elite.

⁹ Pokol v Babjem Jaru (ukrajinsko *Babyn Jar*) je bil eden največjih in najbolj zloglasnih množičnih pobojev Judov ter drugih žrtev med drugo svetovno vojno. Med 29. in 30. septembrom 1941 so nacistične enote SS in njihovi lokalni sodelavci v soteski blizu Kijeva umorili 33.771 Judov. Po nemški zasedbi Kijeva septembra 1941 so sovjetske enote ob umiku sprožile eksplozije. Nacisti so to izkoristili kot pretvezo in lažno obtožili celotno judovsko skupnost sodelovanja s Sovjeti.

oklevanja in vodje SS seznanil, da mora biti judovsko vprašanje rešeno v letu dni.¹⁰ Kljub tajnosti dogovarjanja in izvedbe projekta so se novice naglo razširile in Gerhard Riegner iz Svetovnega judovskega kongresa je v začetku avgusta 1942 poslal iz Ženeve telegram uglednim osebnostim ameriške judovske skupnosti, ki je bila seznanjena z vsemi podrobnostmi projekta dokončne rešitve. Ko so zavezniki prejeli to poročilo, so decembra 1942 javno posvarili, da nacistični vojni zločini po koncu vojne ne bodo ostali nekaznovani. Prišlo je tudi do nelagodja v sami Nemčiji, ki so ga podžigali zavezniška propaganda in tudi prepovedi nemških vojakov, ki so se vračali iz vzhoda in tam marsikaj videli ter doživeli.¹¹ Globočnika, ki je veljal za enega »najhladnejših« eksekutorjev, so premestili na jug jadranske obale, kjer je z zločini nadaljeval v tržaški Rižarni. S tem pa sklepi Wannsejske konference še zdaleč niso bili uresničeni; morija se je nadaljevala, saj je v okupiranih državah ostalo še na tisoče Judov. V prispevku se bom usmeril na Madžarsko, saj so bili v sklopu množičnih deportacij madžarskih Judov v taborišča smrti prvi na udaru Judi v Prekmurju. Nad njimi madžarski okupatorji do aprila 1944 niso izvajali radikalnih ukrepov in vse je že kazalo, da bosta skupnosti v Lendavi in v Murski Soboti preživele. Kot bomo videli v nadaljevanju, pa se je končalo drugače.

Največji uničevalni center za množično industrijsko ubijanje Judov je bil Auschwitz v okupirani Poljski s svojimi podružnicami.¹² Osrednjo vlogo je odigralo uničevalno taborišče Auschwitz-Birkenau. V njem so nacisti začeli krvavi ples februarja 1942. Postal je končna postaja za Jude iz Nemčije, Francije, Belgije, Nizozemske, Italije, Jugoslavije, Slovaške, Romunije, Hrvaške, Danske, Finske, Norveške, Bolgarije, Madžarske in Grčije. Nemci so se vse bolj ukvarjali z Madžarsko in usodo njenih Judov. To je bila še edina velika preostala judovska skupnost v okupirani Evropi. Potem ko so na Madžarskem 19. marca 1944 oblast prevzeli nacisti, se je skupnost znašla v hudih težavah. Nemci so odstavili Horthyja ter ga zamenjali s skrajnim desničarjem in nekdanjim častnikom habsburške vojske Ferencem Szalasijem. Vendar tudi on ni bil pripravljen izročiti vseh madžarskih Jusov, tako kot pred

¹⁰ Mark Mazower, Hitlerjev imperij, Ljubljana 2021, 502–503.

¹¹ Ibid. Odločilno vlogo so takrat odigrala taborišča, ki so sodelovala v operaciji Reinhard, kjer so že pobili več kot 1,2 milijona Judov. Na vzhod so nacisti prepeljali toliko Judov, kolikor so zmogli. Taborišča so svoje naredila in hkrati okrepila odpor zoper to zločinsko početje. Nemci so izpraznili geta v Varšavi in Bialystoku, v Vilni pa so Judje pobegnili k partizanom. V Treblinki so pobili na sto tisoče poljskih in beloruskih Judov. Novi taboriščniki so morali odkopavati trupla iz množičnih grobov in so se temu uprli. Upornike so postrelili, nekaj pa jih je ušlo in spregovorilo o grozotah v tem taborišču. Podobno se je zgodilo v Sobiborju, zato se je Himmler odločil, da bo operacijo Reinhard končal.

¹² V taborišču Auschwitz in njegovih podružnicah je bilo zaprtih 2.342 Slovencev. Umrlo jih je 1.331.

njim ne Horthy. Krvavi ples se je začel in do julija 1944 so nacisti poslali v Auschwitz 435.000 madžarskih Judov.¹³ Madžarski transporti so zaznamovali vrhunec morije v tem uničevalnem taborišču. Maja in junija 1944 so v Auschwitzu oz. v taborišču Auschwitz Birkenau pobili nič manj kot tretjino od približno milijona tam pomorjenih. Število deportirancev za usmrtnitve je celo uradno preseгло zmogljivost novih krematorijev – 132.000 trupel mesečno. Do konca leta 1944 so se deportacije madžarskih Judov v taborišča smrti končale.¹⁴

K temu je treba dodati, da so Madžari sicer izvajali protijudovsko politiko in ukrepe, a holokavsta vse do leta 1944 ne. Povsem drugačna, ostra in radikalna politika zoper Jude na Madžarskem je zavladala po vkorakanju nemških čet 19. marca 1944. Začelo se je že omenjeno sistematično preganjanje in množino pobijanje Judov. V tem kontekstu je bila skoraj docela uničena tudi predvojna judovska skupnost v Prekmurju. Prvi val aretacij Judov v Prekmurju se je zgodil 26. aprila 1944, ko so odpeljali Jude iz Lendave in Murske Sobote. Drugi, manjši val je bil maja, tretji pa oktobra 1944. Aretacije so potekale pod nadzorom žandarmerije oz. matične madžarske policije. Aprila 1944 so madžarske oblasti aretirale 387 Judov, jih preko Čakovca odpeljale v začasni judovski geto v Nagykanizso in od tam v Auschwitz Birkenau. 20. oktobra tega leta so aretirali še zadnjo, manjšo skupino prekmurskih Judov, ki so jim pred tem prizanesli. Zgodilo se je natančno to, kar so mnogi napovedovali in tudi slutili. V taborišču Auschwitz Birkenau, v tem največjem uničevalnem taborišču za Jude, so nacisti razvili patentirani najbolj učinkoviti, celo industrijski način ubijanja Judov in ostalih taboriščnikov. Tisti, ki so to tovarno smrti preživeli, so ostali simbol ne samo preživetja, pač pa zlasti simbol volje do življenja. V tem taborišču je zdravnik Jozef Mengele izvajal številne poskuse, še posebej na dvojčkih. Veljal je za strah in trepet in je ob vsakem transportu novih deportirancev odločal o njihovem življenju ali smrti.¹⁵

Ko je Rdeča armada osvobodila taborišče, so odkrili samo okoli 7.000 preživelih taboriščnikov, živih okostnjakov. K sreči zaradi pričevanj preživelih o Auschwitzu kot simbolu zla in popolnega razčlovečenja živih in mrtvih vemo več kot od drugih taboriščih smrti. Kljub

¹³ Ibid., 522, V Auschwitz so nacisti pripeljali mnogo več madžarskih Judov kot iz katere koli druge države.

¹⁴ Namesto tega je njegovo antisemitsko gibanje Puščičastega križa uvedlo lastni madžarski program prisilnega dela.

¹⁵ Josef Mengele (1911 –1979) je najbolj znan po svojem delu v Koncentracijskem taborišču Auschwitz, s katerim si je tudi pridobil vzdevek "angel smrti". Izvajal je selekcije internirancev (odločal, kdo bo ubit ob prihodu in kdo bo postal zapornik) ter številne brutalne medicinske poskuse in kirurške posege, ki so večinoma povzročili smrt poskusnih oseb. Ti poskusi so največkrat potekali na rasnem in genetskem področju, saj je Mengele poskušal razviti metodo za ustvarjanje popolnih arijskih Nemcev.

temu pa še vedno drži trditev italijanskega Juda iz Torina, kemika in pisatelja Prima Levija, ki je preživel Auschwitz, da »resnico o nacistični končni rešitvi judovskega vprašanja poznajo samo tisti, ki so bili umorjeni v plinskih celicah«. In še, da »ni lahko, niti prijetno raziskovati tega brezna zlobe, vendar mislim, da je to treba storiti, kajti tisto, kar je bilo možno zagrešiti včeraj, bo lahko kdo spet poskusil jutri in bo morda zadevalo nas ali naše otroke«.

III.

Zakaj je na Slovenskem treba govoriti in se spominjati šoe?

Na Slovenskem smo še vedno soočeni s stereotipi, da je pri nas nesmiselno govoriti o holokavstu, ker naj ga ne bi bilo, saj smo bili »dežela brez Judov«. To je seveda daleč od resnice. Slovenija namreč spada med države, kjer je bil Hitlerjev ukaz o »dokončni rešitvi« judovskega vprašanja dosledno izveden, saj je bilo v holokavstu uničenih okoli 90 % predvojnih Judov na Slovenskem. Zanesljivih podatkov nimamo in jih najbrž nikoli ne bomo imeli.¹⁶

Popis prebivalstva leta 1921 v dolnjelendavskem okraju

1921			
Naselje	Število prebivalstva	Od tega judovske veroizpovedi	Delež oseb judovske veroizpovedi v skupnem prebivalstvu
Beltinci	1.534	4	0,26 %
Bogojina	867	3	0,34 %

¹⁶Po podatkih Inštituta za novejšo zgodovino (INZ) Slovenije, ki vodi bazo žrtev vojne 1941–1945 in zaradi nje, je bilo doslej ugotovljenih in vpisanih 575 žrtev šoe. Po podatkih Judovskega kulturnega centra iz Ljubljane, ki ga vodi Robert Walzl, pa naj bi jih bilo 587. Njihova imena vsako leto preberejo na slovesnosti ob mednarodnem dnevu spomina na žrtve šoe. Gre sicer za sorazmerno majhno razliko, pri čemer direktor INZ dr. Andrej Pančur pripominja, da bi bilo treba predvsem izboljšati kakovost in zanesljivost podatkov. Številka lahko še nekoliko naraste, vendar ne zelo veliko. Po metodologiji zbirke namreč štejemo samo žrtve, ki so živele/imele rezidenčno pravico na ozemlju sedanje Slovenije. Za podatke in mnenje se direktorju INZ dr. Pančurju najlepše zahvaljujem.

Črenšovci	1.127	3	0,26 %
Dobrovnik	1.492	12	0,80 %
Dolga vas	1.473	7	0,47 %
Dolnja Lendava	2.529	259	10,24 %
Gornji Lakoš	653	6	0,91 %
Hotiza	796	5	0,62 %
Kapca	744	7	0,94 %
Kobilje	1.079	1	0,09 %
Motvarjevci	461	6	1,30 %
Renkovci	804	1	0,12 %
Turnišče	1.145	8	0,69 %
Skupaj	14.704	322	2,18 %

Vir: Prekmurje. Seznam občin. Murska Sobota 1921.

Popis prebivalstva leta 1921 v murskosoboškem okraju

1921			
Naselje	Število prebivalstva	Od tega judovske veroizpovedi	Delež oseb judovske veroizpovedi v skupnem prebivalstvu
Bakovci	1.075	13	1,20 %
Bodonci	920	8	0,86 %
Cankova	485	2	0,41 %
Domanjševci	684	3	0,43 %
Fokovci	391	10	2,55 %
Gornja Lendava*	1.064	6	0,56 %

Gornji Petrovci	391	5	1,27 %
Gradišče	358	7	1,95 %
Hodoš	471	7	0,84 %
Križevci	1.117	5	0,44 %
Martjanci	390	1	0,25 %
Murska Sobota	2.934	179	6,10 %
Murski Črnci	283	4	1,41 %
Pertoča	635	5	0,78 %
Puconci	489	2	0,40 %
Ratkovci	170	1	0,58 %
Rogašovci	536	16	2,98 %
Serdica	739	5	0,67 %
Središče	209	2	0,95 %
Sveti Jurij	671	4	0,59 %
Šalovci	1.009	8	0,79 %
Šulinci	506	2	0,39 %
Tešanovci	849	10	1,17 %
Tropovci	354	4	1,12 %
Veliki Dolenci	397	6	1,51 %
Veščica	256	5	1,95 %
Skupaj	15.753	320	2,03 %

Vir: Prekmurje. Seznam občin. Murska Sobota 1921.

*Danes Grad na Goričkem

V kulturnem in zgodovinskem smislu so bile trajno uničene obe prekmurski in goriška skupnost.¹⁷ Po tej tragediji si judovska skupnost na Slovenskem vse do danes ni opomogla. Zato je Judovska skupnost Slovenije najmanjša tovrstna skupnost v Evropi. Ko govorimo o usodah Judov in Slovencev med drugo svetovno vojno, moramo paziti, da jih vendarle ne spravljamo na isti imenovalec. Če je bila usoda Slovencev v prvi vrsti odvisna od njihovega odnosa do okupatorja ali partizanskega gibanja (ali celo njegovih nasprotnikov iz tako imenovanega protikomunističnega tabora), je bilo judovsko prebivalstvo po vsej nemški Evropi slej ko prej vedno in brezpogojno obsojeno na smrt. Pri tem je povsem vseeno, ali so bili preganjani Judi stari ali mladi, moški ali ženske, vojaki ali civilisti, bogati ali revni. Na te vidike se pri nas običajno pozablja, hkrati pa se preveč lahkotno spregledajo poskusi zanikanja holokavsta. Gre za diskurz in propagando, ki zanika zgodovinska dejstva ter razsežnost iztrebljanja Judov, tj. šoe kot genocida, ki so ga nacisti in njihovi pomagači izvedli med drugo svetovno vojno. Zanikati to tragedijo in zločin konkretno pomeni trditi, da se ta ni zgodil, pa tudi javno zanikati ali dvomiti, da so se ključni načini iztrebljanja (npr. plinske celice, množični poboji, stradanje, mučenje) resnično uporabljali ali da je bil genocid nad Judi nameren. Različni načini zanikanja šoe so izraz antisemitizma. Zanikanje genocida nad Judi je poskus nacionalni socializem in antisemitizem oprati krivde ali razbremeniti odgovornosti za genocid nad judovskim ljudstvom. Relativiziranje krivde med drugo svetovno vojno je tudi v slovenskih razmerah vse bolj pogosto in tudi javno. Gre za zelo sporne pojave, ki vodijo v relativiziranje fašizma in nacizma, s tem pa tudi šoe. In to je v zdajšnjih političnih in družbenih razmerah ter napetostih zelo nevarno. Gre za zavržna dejanja brez primere, ki ne vzdržijo korektne historične analize in kritike. Zlasti še v poskusih enačenja šoe in maščevanja Judov/ter drugih zmagovalcev/ nad izvrševalci genocidne rasne politike. Britanski zgodovinar Keith Lowe v svoji knjigi *Podivjana celina (Savage Continent)* ocenjuje, da je bila »vsa Evropa po koncu vojne en sam kaotični, anarhični, neopisljivi poboj. Bila je eno samo orjaško pokopališče. Maščevalne sile so bile neukrotljive, maščevanje pa povsod strašno. Spomnimo naj primer iz Dachaua, kjer so preživeli taboriščniki obračunali z izvajalci holokavsta na način, da je celo vedno hladni in vsemogočni general Patton bruhal«. In še: »Ljudje so jedli ljudi«.

¹⁷ Uničeni so bili tudi maloštevilni Judje na Ptuj, v Mariboru, Celju in septembra 1944 še zadnja skupina 32 ljubljanskih Judov. Nacistom jo je predala Hacinova policija slovenskega domobranstva.

Slovenci s(m)o bili po drugi svetovni vojni seznanjeni z obsegom nacističnih grozot po pričevanjih taboriščnikov,¹⁸ sojenjih vojnim zločincem in medijskih poročilih. Vendar pa je bil holokavst oz. šoa kot specifičen genocid nad Judi v povojnem obdobju potisnjen v ozadje, saj je uradna jugoslovanska politika spomin usmerjala predvsem na dogajanje med NOB, na kolaboracijo ustašev, četnikov in slovenskih domobrancev z Nemci oz. Italijani, na partizansko junaštvo in odločilne bitke z okupatorji ter domačimi kolaboranti – pripadniki protikomunističnega tabora in deloma še na žrtve koncentracijskih oz. uničevalnih taboriščih. Pri tem so bila v ospredju taborišča v Hrvaški neodvisni ustaški državi, zlasti Jasenovac, Stara Gradiška, Pag itd. Pogosto sta bili omenjeni tudi taborišči Banjica in Staro Sajmište pri Beogradu, kjer so množično pobijali Jude, Rome in srbske antifašiste. To je jugoslovansko zgodovino pisje obravnavalo in je bilo vključeno v šolske učbenike. Med taborišči za Jugoslovane so bila najpogostejše omenjena Auschwitz, Dachau in Mauthausen. Genocid nad Judi (in Romi), ki ga poznamo kot šoo, pa je bil dolgo časa po vojni pozabljen oz. potisnjen na stranski tir. Šele pred nekaj leti smo začeli javno govoriti tudi o povsem pozabljenem romskem holokavstu – samudaripenu. O genocidu nad Judi se tudi v lokalnem okolju Prekmurja, kjer sta bili uničeni obe judovski skupnosti, javno ni veliko govorilo. Redki preživeli, ki so ostali v pokrajini ob Muri, so bolj ali manj molčali. Mnogi do konca življenja, nekaj jih je javno spregovorilo o svojih travmatskih taboriščnih izkušnjah šele po letu 1990, ko se je v samostojni Sloveniji začelo raziskovati to poglavje novejših zgodovine in Jude počasi vračati v javni in socialni spomin. Sicer pa bi lahko razloge za takšno stanje razdelili na štiri sklope:

1.Zaznamovanost lastnega preživetja: V nacističnih in fašističnih taboriščih je trpelo okoli (60.000) Slovencev, zato je slovenski povojni spomin enačil trpljenje celotnega naroda s trpljenjem vseh ostalih žrtev nacizma. Zaradi tega so bile specifične judovske in romske žrtve dolgo zapostavljene, da ne rečemo pozabljene. Domnevamo lahko, da tudi zaradi krivde, ki so jo občutila lokalna okolja, saj so pri pripravah seznamov Judov za deportacije v taborišča smrti (največ v Auschwitz-Birkenau) sodelovali mnogi domačini; celo družinski prijatelji in sosedje, ki so s tem pokazali lojalnost do madžarskih okupacijskih oblasti v Murski Soboti in Lendavi. Šlo je za znane vzorce, ki jih je uveljavila nacistična rasna politika, ki je celo namerno

¹⁸ Zelo redki so bili preživeli, ki so o taboriščni izkušnji javno spregovorili. Nekateri o taboriščnih travmah niso govorili niti v družinskem krogu. Enostavno jih je bilo – strah.

ustvarila tisto, kar zgodovinarji imenujemo »zločinska skupnost« (Verbrechensgemeinschaft), kjer so državljani postali sokrivi bodisi z aktivnim sodelovanjem, bodisi z materialnim dobičkom (pokradli so veliko lastnine odpeljanih Judov, še zlasti v Lendavi¹⁹), bodisi z zavestnim molkom. Deportacije prekmurskih Judov so potekale javno in ne pod krinko noči. Po aretacijah na osnovi v naprej izdelanih seznamov so Jude zbrali v obeh sinagogah. V Murski Soboti in Lendavi, kjer so v veliki negotovosti preživeli noč iz 26. na 27. april 1944, dopoldne pa so jih začeli z vpregami in tovornjaki voziti nekaj na železniško postajo v Murski Soboti, ostale pa proti Čakovcu. Žandarji so bili do aretiranih neprijazni. Domačini so vse to videli, pa ni nihče reagiral in še manj javno protestiral. Deportacij prekmurskih Judov podobno kot nemških (in ostalih evropskih Judov) Judov torej niso izvajali pod krinko noči, temveč sredi belega dne, v središču Lendave in Murske Sobote. *»Pregon je potekal pred očmi vseh. Ljudi so vodili skozi mesta proti železniškim postajam, medtem ko so ob njih tekali kričeči otroci.«*²⁰ Imamo pa za deportirane Jude v soboški sinagogi primer nesebične pomoči. In sicer je soboški tovarnar Josip Benko, sicer vidni predstavnik evangeličanske cerkve, zaprtim pomagal z živili, mesnimi izdelki in kruhom²¹.

2. Lokalno izginotje judovskih skupnosti: Pred vojno je na današnjem slovenskem ozemlju (predvsem v Prekmurju) živel močna judovska skupnost. Po vojni se je iz taborišč vrnilo le nekaj deset preživelih, ki so se zaradi poveljnih razmer, komunistične ideologije in oblastnih

¹⁹ Med drugo svetovno vojno je judovska lastnina postala tarča plenilcev v vsaki državi in na vseh družbenih ravneh. Plenjenje judovske lastnine je bilo včasih tako obsežno, da človeka osupne (prim. Keith Lowe, Podivjana celina, Ljubljana 2014, 215).

²⁰ Götz Ali, Zgodovinar razbija mit: kaj so običajni Nemci v resnici vedeli o zločinih, v: Nedeljski dnevnik, 23. 5. 2026, DAF. Priznan nemški zgodovinar Götz Aly opozarja, da režim Adolfa Hitlerja grozodejstev ni skrival. Nasprotno, načrtno jih je izrabljajal za utrjevanje oblasti in motivacijo prebivalstva za boj do samega konca. Dolgoletno prepričanje med Nemci, da povprečni državljani med drugo svetovno vojno niso vedeli za sistematični umor šestih milijonov Judov in druge nacistične zločine, je po njegovi oceni zgodovinsko nevzdržno.

²¹ Josip Benko (1889–1945). Bil je pionir industrializacije Prekmurja in najpomembnejši gospodarstvenik v tej pokrajini med svetovnima vojnoma, ki je zaradi svojega vpliva in pridobljene ekonomske moči pomembno vplival in usmerjal gospodarski razvoj slednje in si prizadeval za njeno modernizacijo ter napredek. Maja 1945 so revolucionarne oblasti proti njemu sprožile proces pred Vojaškim sodiščem Jugoslovanske armade za Štajersko in Prekmurje zaradi izdajstva, sodelovanja z okupatorjem in ovaduštva. Na javnem množičnem procesu je bil najprej obsojen na dvanajstletno zaporno kazen, trajno izgubo državljanskih pravic in časti ter na zaplombo vsega premoženja. Toda junija 1945 je Višje vojaško sodišče za Slovenijo obsodbo spremenilo v smrtno kazen z ustrelitvijo. Usmrčen je bil na soboškem pokopališču. Hkrati je bilo podržavljeno vse njegovo premoženje. Poleti 1992 so na zahtevo sorodnikov na Temeljnem sodišču v Murski Soboti obnovili kazenski postopek za njegovo rehabilitacijo in junija 1993 ga je omenjeno sodišče na obnovljenem procesu spoznalo za nedolžnega.

ukrepov v zvezi z nacionalizacijo judovskega premoženja po letu 1948 večinoma izselili v Izrael ali ZDA. V Prekmurju so ostali samo še ostanki ostankov. Ti so po vojni naleteli na veliko nerazumevanje someščanov in ostali brez možnosti nadaljevanja svoje dejavnosti na področju trgovine, veletrgovine in obrtnih dejavnosti. Premoženje jim je bilo zaplenjeno, mnogi so zaradi nasprotovanja ukrepom revolucionarne oblasti morali celo za zapale, saj je UDBA pozorno spremljala tudi negativne odzive peščice Judov, ki so ostali brez vsega. Večina premoženja iz njihovih stanovanj je bila odtujena (tj. ukradena).²² Z uničenjem judovske skupnosti je tudi iz Prekmurja zginila značilna multikulturnost te pokrajine in obeh središč, Murske Sobotne in Lendave.

3. Uradna politika in javni molk: Socialistična (komunistična) oblast je izbrisala spomin na nekdanjo judovsko skupnost in njeno kulturno dediščino; najlepši dokaz za to je povsem nepotrebno rušenje sinagoge v Murski Soboti leta 1954. To je bila ena najlepših sinagog v JV Evropi. Judje so bili v javnem diskurzu vključeni zgolj kot del splošnih antifašističnih žrtev, ne pa kot specifična tarča genocida. Kljub temu pa so na judovskem pokopališču v Dolgi Vasi pri Lendavi postavili spomenik žrtvam holokavsta člani borčevske organizacije iz Lendave. To je bil prvi primer, da so borci NOB javno priznali žrtve šoe v lokalnem okolju. Lokalna politika po letu 1945 do preživelih Judov ni bila prizanesljiva. Še posebej ne okoli premoženja. Pokojna lendavska Judinja Elizabeta (Eržika) Fürst, roj. Deutsch, je večkrat poudarila, da je Jude najbolj prizadela nacionalizacija premoženja.²³ Še pred tem ukrepom je dobivala grozilna pisma Lendavčanov, ki so od nje terjali denar. Tega seveda ni imela, iz taborišča se je vrnila brez vsega na popolnoma izropan dom – gostilno, iz katere so domačini pokradli večji del opreme. Pisci grozljivih pisem so računali na prihranke njene družine pred aretacijo aprila 1944. Grožnje je prijavila UDBI,²⁴ ki je pisce našla in zoper njih ukrepala. Še pred smrtjo je bila prepričana, da je bila nacionalizacija prvi udarec in začetek izbrisa peščice preživelih Judov iz socialnega spomina domačega okolja. Pozni spomin na prekmurske Jude je bil po njenem mnenju veliko sprenevedanje in licemerstvo pod pretvezo sočutja do žrtev

²²Ladislav Weis, lendavski Jud, izjava in pričevanje z dne 15. 2. 2004. V njegovo hišo so nastanili delavce UDBE, njemu pa odmerili le manjši bivalni prostor.

²³ Elizabeta Deutsch (1928– 2014) se je po vojni poročila s prav tako preživelim holokavsta Jánosom/Janezom Fürstom (8. III. 1923, Zalaegerszeg 1984, n. p.) in se preselila v Mursko Sobotu. Tam je živela do konca svojega življenja. Umrta je kot zadnja lendavska Judinja, ki je preživela holokavst.

²⁴ UDBA je bila jugoslovanska tajna policija, ki je po drugi svetovni vojni opravljala podobno vlogo kot NKVD v Sovjetski zvezi. UDBA je nastala leta 1946, ko je bila OZNA razdeljena na civilni in vojaški oddelek: civilni del – UDBA in vojaška Protibveščevalna služba.

šoe. V bistvu pa so po liniji najmanjšega odpora opravljali svoje službe. O vsem tem je bilo Jude po letu 1945 strah govoriti in so zaradi doživetih grozot v taborišču v glavnem molčali.²⁵ Partijski veljaki v lokalnem okolju so favorizirali dogodke in žrtve NOB, judovskih žrtev niso priznavali. Judov tudi niso povabili v Zvezo borcev ali jih vabili na lokalne komemoracije ob obletnicah dogodkov iz NOB. Znani so bili tudi primeri potvarjanja zgodovine v povezavi z žrtvami šoe. Preživeli Judje otrok v glavnem niso vzgajali v judovskem verskem duhu, judovstvo je ostajalo znotraj družin kot del kulture in tradicije. Za preživele je namreč po vrnitvi na domove, oropane in oskrunjene verske simbolike, domači kraj učinkoval kot kulturni šok.²⁶

4. Slaba vest lokalnega prebivalstva: Če so Nemci poskrbeli, da je Slovenija postala »Judenrein«, smo Slovenci poskrbeli, da so bili preživeli Judi odrinjeni v stranski rokav spomina. K temu so dodobra pripomogli že revolucionarni ukrepi poveljnih oblasti, zlasti nacionalizacija premoženja. Pri odvzemu premoženja ni bila odločilna nacionalna, verska ali rasna pripadnost, ampak razredna. Po umorjenih prekmurskih Judih v koncentracijskih taboriščih so premoženje dedovali njihovi oporočni ali zakoniti dediči. A ker jih ni bilo, je lastnina avtomatično pripadla »splošnemu ljudskemu premoženju«. Vanj je spadalo tudi premoženje, ki je preseglo zemljiški maksimum po zakonu o agrarni reformi. Zaplenjeno je bilo tudi premoženje nekaterih prekmurskih Judov, ker so bili zaradi nemško zvenečih priimkov po odloku predsedstva AVNOJ razglašeni za osebe nemške narodnosti in razlašeni. Med te moramo prišteti tudi tiste, ki so se po letu 1948 izselili v Izrael. K zapisanemu naj dodamo še asimilacijo in prikrito judovsko prisotnost v slovenskem javnem življenju po letu 1945, relativno majhnost judovske skupnosti in ne nazadnje, partijsko (ideološko) stigmatizacijo žrtev vojne 1941–1945. Dolgo je trajalo, da so bili Judje uvrščeni na sezname žrtev vojne 1941–1945 in zaradi nje kot samostojna skupina žrtev šoe. Najprej so to priznanje doživeli lendavski Judje, ki jim je borčevska organizacija postavila spomenik na judovskem pokopališču v Dolgi Vasi pri Lendavi. Skupnega spomenika vsem žrtvam šoe (holokavsta) na Slovenskem še vedno nimamo. Nekaj pobud je v preteklosti bilo in pri tem je tudi ostalo.

5. Kasnejše zgodovinsko vrednotenje: Celovito preučevanje genocida in usode slovenskih Judov se je v slovenski družbi in zgodovinopisju začelo odpirati šele po osamosvojitvi in

²⁵ Pričevanje Elizabete Fürst z dne 26. 4. 2004; Erike Fürst z dne 26.4 2004 in Šarike Hiršl z dne 28.7. 2004.

²⁶ Pričevanje Elizabete Vajs, Lendava, z dne 14.4. 2004.

demokratizaciji v 90. letih 20. stoletja. To potrjujejo tudi sodobni projekti in prizadevanja, ki jih sistematično vodijo nekatere ustanove, od Centra judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, Judovskega kulturnega centra Ljubljani, Inštituta za novejšo zgodovino, Muzeja za novejšo in sodobno zgodovino, Inštituta za narodnostna vprašanja, Študijskega centra za narodno spravo in še nekatere druge ustanove.

6. Živih prič šoe ni več – ostali so le pripovedovalci pričevalcev: Živih prič Auschwitza tako rekoč ni več, za njimi so zdaj ostali pripovedovalci in materialni dokazi, ki jih hrani muzej Auschwitz in nekaj malega tudi nekatere slovenske muzejske ustanove. Pravijo, da vseh zgodb živih (in predvsem mrtvih) še niso povedali in še prihajajo na svetlo, med ljudi. Strinjam se s pripovedovalci (slovenskih pričevalcev praktično nimamo več), da ni pridiga tista, ki je najbolj učinkovita, pač pa so to slike. Predmeti. Podobe. Nekaj otipljivega. *»Mi ne govorimo o holokavstu. Mi ga pokažemo. Čevlje. Kovčke. Očala. Otroške igrače. Proteze. Spletene kite las. To vsi razumejo, stari in mladi. Ljudje vseh ver, ras in prepričanj,«* so prepričani kustosi izredno množično obiskanega muzeja v Auschwitzu. Tisti, ki so to tovarno smrti preživeli, so ostali simbol ne samo preživetja, pač pa zlasti simbol volje do življenja. Ko je Rdeča armada osvobodila taborišče, so odkrili samo okoli 7.000 preživelih taboriščnikov, živih okostnjakov. K sreči zaradi pričevanj preživelih o Auschwitzu kot simbolu zla in popolnega razčlovečenja živih in mrtvih vemo več kot o drugih taboriščih smrti. Kljub temu pa še vedno drži trditev italijanskega Juda iz Torina, kemika in pisatelja Prima Levija,²⁷ ki je preživel Auschwitz, da *» resnico o nacistični končni rešitvi judovskega vprašanja poznajo samo tisti, ki so bili umorjeni v plinskih celicah«*. In še, da *»ni lahko niti prijetno raziskovati tega brezna zlobe, vendar mislim, da je to treba storiti, kajti tisto, kar je bilo možno zagrešiti včeraj, bo lahko kdo spet poskusil jutri in bo morda zadevalo nas ali naše otroke.«* Zadnja živa priča šoe je bila prekmurska Judinja Erika Fürst (1931–2024). Erika Fürst je bila vir dragocenih pričevanj, s katerimi lahko lažje razumemo holokavst, njegove historične nastavke in tragične posledice. Njene preproste besede so zveneale kot nauk *»Nikoli več!«* in tega je skozi bolečo osebno izkušnjo in nikoli zaceljeno rano širila zlasti med mladimi. *»Ne*

²⁷ Italijanski pisatelj, esejist in pesnik judovskih korenin Primo Levi (1919–1987) je pri nas znan kot avtor spominskih zapiskov iz koncentracijskega taborišča Manowitz-Auschwitz z naslovom *Ali je to človek*, ki so v originalu izšli leta 1947, slovenski prevod pa pri Cankarjevi založbi leta 2004. Med vojno je bil partizan, nato pa so ga ujeli Nemci in zaprli v omenjeno taborišče. To ga je močno zaznamovalo. Zato je tudi velik del literarnega ustvarjanja posvetil vojnim in taboriščnim izkušnjam. Po vojni je napisal precej knjig in zanje prejel številne nagrade in priznanja. Sicer pa je bil Levi po izobrazbi kemik in je ta poklic opravljal do upokojitve.

pozabite in se spominjajte«, je bilo njeno dragoceno sporočilo. Bila je vneta podpornica pobude, da se na mestu nekdanje sinagoge v Murski Soboti postavi spominsko znamenje. Podprla je tudi predlog, da se soboškemu židovskemu pokopališču vrne prvotno ime – Židovsko pokopališče Murska Sobota. Prav tako je podprla projekt »Tlakovci spomina« (»Spotakljivci«), najprej v Mariboru in kasneje še v Murski Soboti, v Lendavi in v Ljubljani. Leta 2012 ji je takratni slovenski predsednik dr. Danilo Türk podelil zlati red za zasluge za »izjemni osebni prispevek k slovenski in evropski zgodovinski zavesti o holokavstu iz avtentične perspektive preživele ter za dragocen prispevek k ohranjanju spomina na zgodovino in usodo slovenskih Judov«. Sodobni in naraščajoči antisemitizem, zanikanje holokavsta, poskusi spreminjanja zgodovine 2. svetovne vojne v politične namene, krepitev neonacizma po vsej stari celini in nenehni razmah nestrpnosti tudi na Slovenskem, naj nam venomer potrjujejo njen nauk »Nikoli več«.²⁸

IV.

Vedeli, mižali, molčali in se sprenevedali

V nasprotju s povojnimi trditvami številnih nemških družin, da so za taborišča smrti in masovne poboje izvedele šele po kapitulaciji leta 1945, znanstvene analize dokazujejo, da je bil genocid integriran v vsakdanje življenje Tretjega rajha. Režim je prebivalstvo v zločine vpeljal tudi prek neposredne materialne koristi. Zaplenjeno premoženje deportiranih Judov so lokalne oblasti prodajale na javnih dražbah. Podatki za Hamburg kažejo, da se je teh razprodaj ugodnega »narijskega« pohištva in lastnine udeležilo kar 400.000 meščanov. Med kupci niso bili samo prepričani člani nacistične stranke, ampak tudi drugi, ki so izkoristili priložnost za poceni nakupe.²⁹ Vemo, da so brutalnost izvajali povsem običajni nemški moški, pogosto starejši rezervisti, in ne zgolj specializirane enote SS. Nacistično vodstvo je namerno ustvarilo tisto, kar zgodovina imenuje »zločinska skupnost« (Verbrechensgemeinschaft), kjer so državljani postali sokrivi bodisi z aktivnim sodelovanjem, bodisi z materialnim dobičkom ali celo z zavestnim molkom. Nacistični minister za propagando Joseph Goebbels³⁰ je to

²⁸ Dnevnik, 28.10.2024.

²⁹ Zgodovina razbija mit: kaj so običajni Nemci v resnici vedeli o zločinih, v: Nedeljski dnevnik, 23. 5. 2026, DAF.

³⁰ Joseph Goebbels (1897–1945) je bil vladni minister za propagando nacistične Nemčije od leta 1933 do 1945. Bil je eden najbližjih in najbolj predanih sodelavcev Adolfa Hitlerja, znan pa je bil po svojih spretnostih v javnem nastopanju in globoko virulentnem antisemitizmu, kar se je pokazalo v njegovih javno izraženih stališčih. Zavzemal se je za postopno ostrejšo diskriminacijo, vključno s preganjanjem Judov v holokavstvu (šoi).

kolektivno vednost načrtno izrabljaj skozi strategijo »moči skozi strah« (Kraft durch Furcht). Prebivalstvu je bilo posredno sporočeno, da bo v primeru poraza zavezniško maščevanje uničujoče, saj so vsi vedeli, kaj je Nemčija storila okupiranim narodom in Judom. Ta kolektivni strah pred povračilnimi ukrepi je deloval kot močno vezivo, ki je nemško vojsko in civiliste prisililo k fanatičnemu odporu vse do popolnega vojaškega zloma države. Dobršen del zgodovinarjev še vedno meni, da nemška javnost ni bila popolnoma nevedna o preganjanju in množičnem pobijanju Judov, vendar večina ljudi ni poznala vseh podrobnosti industrijskega uničevanja v taboriščih smrti, kot sta Auschwitz-Birkenau, Sobibor, Treblinka, Belzec, Majdanek in ostala uničevalna taborišča na »vzhodu Evrope«. Daleč proč od njih. Vprašanje zato ni samo »ali so vedeli«, ampak tudi:

- koliko so vedeli,
- kaj so si hoteli priznati,
- in zakaj mnogi niso ukrepali.

Glavni razlogi so bili:

- 1. Propaganda in cenzura:** Nacistični režim pod Adolfom Hitlerjem je močno nadzoroval medije, radio in javno življenje. Judje so bili leta predstavljeni kot "sovražniki države," zato je veliko ljudi postopno sprejelo diskriminacijo kot nekaj "normalnega."
- 2. Strah:** Nemčija je bila diktatura. Kritika režima je lahko pomenila zapor, koncentracijsko taborišče ali smrt. Mnogi so zato molčali, tudi če so slutili, kaj se dogaja.
- 3. Postopnost preganjanja:** Genocid se ni začel naenkrat. Najprej so Judom odvzeli pravice, nato službe, premoženje, jih izolirali v gete, deportirali in šele nato sistematično pobijali. Ker se je vse stopnjevalo postopoma, se je veliko ljudi na vsako novo stopnjo "navadilo".
- 4. Namerno zanikanje in brezbržnost:** Nekateri Nemci niso želeli vedeti preveč, ker bi jih resnica moralno obremenila. Zgodovinarji temu včasih rečejo "prostovoljna slepota".

Za Goebelsa velja, da je bil edini intelektualac nacistične stranke, prilagodljivih stališč in bistrega uma. Vedno je dokazoval tisto, kar je želel dokazati. Nemcem je vedno ponujal lažno upanje. Bil je radikalec in je zagovarjal totalno mobilizacijo. Večno slavo mu je prinesla propaganda in to je bil njegov strahoten prispevek v politiko znanosti (prim. Hugh Trevor – Roper, Hitlerjevi zadnji dnevi, Mengeš 2005, str. 77).

Govorice o množičnih pobojih so krožile, vojaki so pripovedovali, ljudje so videli deportacije sosedov — toda veliko ljudi je pogledalo stran.

5. Antisemitizem: Protijudovski predsodki v Evropi niso nastali z nacisti; obstajali so že stoletja. Nacisti so jih radikalizirali in izkoristili. Zato del prebivalstva ni sočustvoval z Judi ali pa je celo podpiral ukrepe proti njim.

Po vojni je veliko Nemcev trdilo: »Nismo vedeli.« Deloma je bilo to res glede podrobnosti plinskih celic in obsega genocida, vendar raziskave kažejo, da je večina vsaj slutila, da se dogajajo množični zločini. Ob tem so se sicer redki nasprotniki nacizma le spraševali, zakaj je bil voditelj Tretjega rajha Adolf Hitler tako obseden z Judi. To vprašanje še danes bega mnoge antropologe, sociologe, psihologe in druge znanstvenike. Pojavljajo se mnoge razlage in še več dvomov o tem, kaj ga je gnalo in navsezadnje pripeljalo do tega, da je prižgal zeleno luč množičnemu ubijanju Judov. Še posebej v okviru »dokončne rešitve«. Pisnega dokaza naj sicer ne bi bilo, so pa bila izdana ustna navodila podrejenim, še posebej Himmlerju in Heydrichu. Nekateri menijo, da je pri njem mržnja do Judov postala dogma. O rodu Adolfa Hitlerja so se pogosto širile z dokazi slabo podkrepljene razlage, po katerih naj bi bili njegovi predniki judovskega rodu. Danes je znano, da so takšne razlage neosnovane. Že možnost, da bi bil Adolf Hitler delno judovskega rodu, bi mu v kasnejšem bolestnem protijudovstvu morala biti v breme.³¹ V zadnjih dneh vojne je bil Hitler politična razvalina, čeprav brez organske bolezni, bil je tresoč, sive polti, upognjenega telesa, tresočih se rok in nog, hripavega glasu, nenehne jeze, prehajanja iz optimizma v depresijo. Sežig njegovega trupla je bil logični in simbolični zaključek »revolucije uničenja«.³²

V.

Šoa in relativizacija zgodovine

³¹ Za kruto osebnost Adolfa Hitlerja po mnenju strokovnjakov ni kriva genetika. Čeprav so zaznali določene predispozicije za asocialno vedenje, opozarjajo, da tovrstni rezultati ne pomenijo neposredne povezave med geni in njegovimi krutimi dejanji. »Oseb s takšnimi genskimi značilnostmi ne smemo stigmatizirati. Človeško vedenje je vedno kombinacija okolja, vzgoje in družbenega konteksta,« opozarjajo raziskovalci.

³² Hugh Trevor – Roper, Hitlerjevi zadnji dnevi, Mengeš 2005, 134.

Zgodovinski revizionizem je proces prevpraševanja, ponovnega vrednotenja ali spreminjanja uveljavljenih zgodovinskih dejstev. Medtem ko je v svojem legitimnem pomenu nujen del zgodovinopisja (pridobivanje novih virov in spoznanj), se izraz pogosto uporablja v negativnem kontekstu za manipuliranje z zgodovino in potvarjanje dejstev zaradi doseganja trenutnih političnih in ideoloških ciljev. Relativizacija zgodovine s pomočjo izenačevanja rabljev (storilcev) in žrtev je družbeno in politično zelo občutljiv pojav, ki se pogosto pojavi v obdobjih tranzicije ali ideološke polarizacije. Njen primarni namen je potvarjanje zgodovinskih dejstev z namenom amnestiranja zločincev ter moralne in pravne diskreditacije tistih, ki so trpeli krivico.

Ta proces se najpogosteje kaže z naslednjimi mehanizmi:

- **Ekskulpacija storilcev:** Poudarjanje "plemenitih" motivov ali ideoloških zablod totalitarnih režimov ter reduciranje njihovih zločinov na "napake", "stranske učinke" ali "nujno zlo" za doseganje višjih ciljev.
- **Kriminalizacija žrtev:** Preusmerjanje krivde na žrtve s trditvami, da so s svojim ravnanjem, odporom ali obstojem same izzvale nasilje. S tem se ustvarja moralno enačbo, kjer sta obe strani prikazani kot enako odgovorni za konflikt.
- **Selektivni spomin in revizionizem:** Poudarjanje ekscesov zmagovalcev ali osvobodilnih gibanj, medtem ko se sistematično nasilje agresorja ali okupatorja relativizira ali zamolči pod krinko "pogleda z dveh plati."
- **Moralni ekvilibrizem:** Uporaba argumenta, da sta "v vojni vsi delali grozote". Ta pristop ignorira ključno zgodovinsko in pravno razliko med tistimi, ki so se borili za vzpostavitev represivnih sistemov (npr. fašizem, nacizem, komunizem) in tistimi, ki so se jim uprli.

Posledica takšnega početja je globlja družbena razdvojenost, saj se s historicističnim relativiziranjem zmanjšuje pomen človekovih pravic in demokratičnih vrednot. Zgodovinska stroka na takšne pojave odgovarja z metodološko natančnostjo in nepristransko analizo arhivskih virov, ki jasno ločujejo med agresorjem in branilcem ter med rablji in njihovimi nedolžnimi žrtvami.

NAMESTO EPILOGA

Vprašanje, koliko so navadni Nemci vedeli o šoi (holokavstu), je eno najtežjih zgodovinskih vprašanj 20. stoletja. Zgodovinarji danes večinoma menijo, da velika večina prebivalstva ni poznala celotnega obsega industrijskega uničevanja Judov, vendar pa je veliko ljudi vedelo dovolj, da bi lahko slutili, da se dogajajo množični zločini. Večina Nemcev je vedela, da so bili Judje sistematično izključeni iz družbe, da so jim odvzemali pravice in premoženje, da so jih deportirali na vzhod, da so Judje »izginjali« in se niso vračali, da obstajajo koncentracijska in uničevalna taborišča za masovno pobijanje Judov (in Slovanov ter drugih manj vrednih ras, zlasti Romov). Po letu 1941 so med vojaki, železničarji, uradniki in lokalnimi oblastmi že krožile tudi govorice o množičnih pobojih. Nemški vojaki so domov pošiljali pisma in fotografije streljanj na vzhodni fronti. Mnogo ljudi je »nekaj vedelo«, čeprav pogosto niso poznali podrobnosti plinskih celic ali natančnega števila žrtev. Pri tem pa naj opozorim, da je treba razumeti razliko med vedeti vse podrobnosti in vedeti dovolj, da razumeš, da se res dogaja zločin. Za zdaj še vedno drži teza, da je bilo veliko Nemcev v drugi kategoriji, torej da naj ne bi vedeli dovolj. Ljudi je bilo strah režima. Nacistična država je bila totalitarna. Gestapo je nadzoroval ves družbeni ustroj, brez milosti. Ljudje so se bali aretacij, izgube službe, zapora ali koncentracijskega taborišča. Odkrit odpor je bil zelo nevaren. Že najmanjša javna kritika režima je imela hude posledice, kot so zaslišanje na policiji oz. Gestapu,³³ zapor, izguba kariere in v času vojne celo smrt. Izjemno učinkovita je bila propaganda o grozeči nevarnosti antisemitizma v povezavi z boljševizmom. Dolga leta je nacistična propaganda Jude prikazovala kot »sovražnike Nemčije«. Adolf Hitler in režim sta ustvarila okolje, v katerem je veliko ljudi postopoma sprejelo diskriminacijo kot nekaj normalnega. Večina Nemcev do žrtev genocida ni imela sočutja, saj so verjeli propagandi, še več pa jih je bilo prepričanih, da so usode Judov zanje nepomembne in da se množični pomori dogajajo daleč stran od njih. Ljudje v krizah pogosto zožijo pogled na lastno preživetje. Moralna vprašanja potisnejo ob stran, posebej če režim sistematično skriva resnico. Velik del družbe se je prilagodil večini. Če vsi molčijo, postane molk normalen. To je eden najbolj strašljivih naukov nacizma: množični zločini niso mogoči samo zaradi fanatikov, ampak tudi zaradi pasivnosti navadnih ljudi. Nemški zgodovinarji pogosto uporabljajo izraz: »*Ne vsi storilci, a preveč opazovalcev*«. Kljub temu pa je resnici na ljubo treba zapisati, da je odpor zoper množično

³³ Gestapo (kratica za *Geheime Staatspolizei*) je bila uradna tajna državna policija nacistične Nemčije. Ustanovljena je bila leta 1933, delovala pa je pod vodstvom SS in Heinricha Himmlerja. Njena glavna naloga je bila sistematično preganjanje političnih nasprotnikov, Judov, duhovnikov in drugih ideoloških ali rasnih nezaželenih skupin z metodami ustrahovanja, mučenja in zunajsodnih aretacij.

uničevanje Judov le obstajal: študentska skupina *Bela vrtnica*, posamezni duhovniki, nekateri intelektualci, zarota generalov 20. julija 1944 proti Hitlerju.³⁴ Toda odpor je bil razdrobljen, šibak in brutalno zatrt. Večina prebivalstva ni tvegala odkritega upora. V ospredju pa še vedno ostaja moralno vprašanje, o katerem zgodovinarji, filozofi in preživeli razpravljajo še danes. Po vojni je veliko Nemcev trdilo: »Nismo vedeli.«

VIRI IN LITERATURA

Viri:

Statistični urad republike Slovenije. Neobjavljeni podatki po naseljih za leto 1991, Ljubljana 1992.

Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine, XI, 16. oktober 1940, št. 83

Čačinovič, R., Pismo Marjanu Tošu

Pričevanje Elizabete Fürst z dne 26. 4. 2004

Pričevanje Erike Furst z dne 26.4 2004

Pričevanje Šarike Hiršl z dne 28.7. 2004

Pričevanje Elizabete Vajs, z dne 14.4. 2004.

Časopisni viri:

³⁴ Po generalski zaroti se je Hitler zelo redko pojavljal v javnosti. Hitlerja je rešila »božja previdnost« in ne Himmlerjeva policija, kar je bil hudi očitek Himmlerju in njegovi SS. Na voljo je več zapisov, da je zarota generalov začetek Himmlerjevega padca. Mnenja so si deljena, sploh, ker je bil Himmler za Hitlerja idealni vodja policije in je tudi dobil nalogo za oblikovanje »führerjeve pretorijanske garde«. Samo z njo se je Hitler počutil varnega. Zato je Himmler užival zaupanje vse do izdaje aprila 1945. Kljub temu, da mnogi Himmlerja označujejo za prismo, je treba vedeti, da je bil na svojem položaju izredno učinkovit, predvsem pa si je znal poiskati sposobne sodelavce, ki so mu zvesto služili vse do njegove smrti. Judovsko vprašanje kot dokončno rešitev je razumel in vestno izvrševal. Zanj se je ustalil vzdevek »Surovež«, preživeli taboriščniki, ki so bili z njim v stiku, so ga označili za strahotno pošast, za krvoločnega nečloveškega volkodlaka, za pošast in ne za človeka, ki ni vedela za usmiljenje in milost.

Na robu spomina, Antisemitizem in uničenje prekmurske judovske skupnosti, rokopisno gradivo, ZRC SAZU, Ljubljana 2012 (prim. Janoš Zore, Med žrtvami holokavsta tudi 20.000 slovenskih otrok, *Delo*, 28. 1. 2011; Vanja Alič, Za nacizem smo bili vsi Judje, *Dnevnik*, 31. 1. 2011).

Puhar, A., Iskanje izgubljenih Židov, *Delo*, 19.4. 1994

Znamenje, 19 – Franc Kuzmič, Podjetnost prekmurskih Židov, št.2, Celje (1989), str.172–178.

Literatura:

Brumen, B.:Na robu zgodovine in spomina, Murska Sobota 1995

Benz, W.: Holokavst, Ljubljana 2000.

Čačinovič, R. : Časi preizkušenj: prispevki k zgodovini Prekmurja, Murska Sobota 1988

Gašpar, M.– Lazar, B.: Židje v Lendavi, Lendava,1997.

Kershaw, I.,Hitler, Ljubljana 2012

Kerec, D.: Judje v Murski Soboti v letih 1934 – 1944, ČZN, 71, 4, Maribor 2000.

Mazover, M.: Hitlerjev imperij, Ljubljana 2021

Lowe, K.: Podivjana celina, Ljubljana 2014

Luthar, O., Po robovih spomina, Antisemitizem in uničenje prekmurske judovske skupnosti, ZRC SAZU, Ljubljana 2012

Moos, C., Ausgrenzung, Internierung, Deportation: Antisemitismus und Gewalt im späten italienischen Faschismus (1938–1945), Zürich 2004; Thomas Schlemmer, Hans Woller, Der italienische Faschismus und die Juden 1922 bis 1945, v: Vierteljahrschrift für Zeitgeschichte, 53, 2005, št. 2, str. 165–201; Rolf Fischer, Entwicklungsstufen des Antisemitismus in Ungarn 1867–1939, München 1988.

Pančur, A., Judovska skupnost na predvečer holokavsta, Celje 2011

Šumi, I. – Starman, H.: Slovenski Judje: Zgodovina in holokavst. Pregled raziskovanih tematik. CJKD Sinagoga Maribor, 2013

Šumi, I., Slovenski antisemitizem, živ pokopan v ideologiji slovenske narodne sprave, Časopis za kritiko znanosti, 260, Ljubljana 2015.

Trevor – Roper, H.: Hitlerjevi danji dnevi, Mengeš 2005

Toš, M. : Zgodovinski spomin na Jude v Prekmurju in v Sloveniji, Rokopis, Maribor, Sinagoga Maribor, 2009

Toš, M., Zgodovinski spomin na Prekmurske Jude, Ljubljana 2012

Valenčič, V. : Židje v preteklosti Ljubljane, Ljubljana, 1992